

УДК [930.1+001.8] 784 (477) «16»

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМИНИ ОСНОВНИХ ПЕРСОНАЖІВ У НАРОДНОМУ
ПОЕТИЧНОМУ ФОЛЬКЛОРИ НА ГЕТЬМАНЩИНІ КІНЦЯ XVII – 60-х рр. XVIII ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ПОЕТИЧНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ)**

Євген Мерімерін

Інститут історії України НАН України
Україна, 09100, м. Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: izhenia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0904-9412>

У статті проведено аналіз відображення у народних піснях XVIII ст. складних умов життя українського народу, сприйняття рекрутських наборів і втрати місцевого самоврядування тощо. На основі порівняльних характеристик основних персонажів історичних пісень зроблено висновки щодо соціально-економічних взаємин у тогочасному суспільстві, засудження політики російського самодержавства, спрямованої на придушення прагнень українського народу до створення власної державності.

Ключові слова: історичні пісні, поетичний фольклор, Гетьманщина, соціально-економічні взаємини, козацька старшина, ляхи, рекрути

Після завершення довготривалої та виснажливої «Руїни», коли поволі почало стабілізуватися мирне життя, спостерігалось повернення панства до попередньої практики – інтенсифікації повинностей і збільшення грошових і натуральних зборів із посполитих (селян і міщан). У зв'язку зі складною соціально-економічною ситуацією в Гетьманщині, вони не були чітко визначеними через розореність народного господарства, але мали тенденцію до зростання.

Слова «лях, ляшок, жид, пан, панський поплічник», зазвичай, використовувалися як синоніми та були сповнені соціального змісту і протесту. Ляхами народ у своїх творах нерідко називав і своїх панів – представників заможної козацької старшини.

У народних піснях XVIII ст. часто зображувалися тяжкі умови життя українського народу, важка повинність рекрутських наборів, туга за втратою місцевого самоврядування тощо. В історичних піснях про зруйнування Січі засуджувалася політика російського самодержавства, спрямована на придушення прагнень українського народу до створення власної державності, на поширення кріпацтва в Україні, на підтримку панів і козацької старшини. З гнівом і ненавистю у пісні «Добре ж було, добре» говорить народ про панів та їхніх посіпак, які своє життя будують коштом народних страждань і мук [11, с. 380]:

*«А в нашого економа шовкові онучі,
Плачуть, плачуть бідні люди,
На панщину йдучи».*

В історичних піснях про панщину багато сумного, але цей сум свідчить не тільки про безсилля та розпач. Соціальна несправедливість ранить серця людей і наснажує їх до боротьби, сповнює супротиву та рішучості. У численних народних творах відобразилося наростання протесту не тільки проти іноземного, але й проти власного панського гноблення.

Однією з форм пасивного протесту була втеча селян від своїх поневолювачів. У багатьох піснях обурений народ спрямовував свій гнів проти панів, закликав до помсти гнобителям:

*«Економе, економе
Буде тобі лихо,
Прийде час, що й ми тебе
Будем добре бити!»* [11, с. 380].

Або:
*«Ой ходімо, пане-брате,
В степ та в гайдамаки
Та вдамося, пане-брате,
Добре панам взнаки»* [11, с. 377].

У таких творах часто відображалися типові явища суспільного життя та настрої трудового народу.

У своїх поетичних творах, у зображенні тих чи інших історичних осіб, народ ідеалізував і гіперболізував вчинки та подвиги своїх героїв. Так, Морозенко кругом себе «на три милі» кладе ворогів, С. Палій, сидючи у темряві, чує, що говорить «проклятий Мазепа» цареві та попереджає царя про зраду [11, с. 312-330].

На початку XVIII ст. у Росії посилюється крі-

посний гніт. Соціальна політика самодержавства була спрямована на піднесення дворянства, зокрема, козацької старшини у межах Гетьманщини, яка, нерідко зловживаючи владою, насильно захоплювала селянські землі, а самих селян перетворювала на кріпаків, потім узаконюючи все це гетьманськими універсалами.

Зображення тяжкого гніту панів – одна з головних тем народнопоетичної творчості українського народу другої половини XVIII ст. Так, наприклад, у пісні «Наїхали із Москви все пани» знайшло своє відбиття свавілля місцевої верхівки, яку підтримував царський уряд, а також попередження про втечу у формі пасивного протесту:

«Осавуле ти наш!

Ой не гони на панщину нас,

Бо як будеш на панщину знать,

То ми підем за границю зароблять...» [11, с. 365].

У XVIII ст. козацька старшина, намагаючись в усьому зрівнятися з російським дворянством, дедалі частіше притягувала рядових козаків до обтяжливих повинностей, не звільняючи їх, однак, від козацької служби. Особливо посилювалися ці утиски після смерті гетьмана І. Скоропадського (у 1722 р.), коли царський уряд заборонив козакам обирати гетьмана та почав призначати його сам. Використовуючи козаків на роботі у своїх маєтках як на панщині, старшина нерідко позбавляла їх плати за виконання сторожової служби. Це спричинило не тільки дорікання на свою тяжку долю, а й обурення несправедливістю утисків від панів:

*«Ми ж всі бідні, нещасливі, на те ся вродили,
Щоб в неволі, як віл в ярмі, щоденно робили.*

Ви, прокляті, спогадайте, що ся з вами стане:

Ми в роботі не погинем, а вас всіх не стане!

Уважайте ви, панове, нашу роботу:

Цілий тиждень на панщину, шарварок в суботу» [11, с. 383].

Щоб якимось зацікавити зубожілий люд, можновладці Росії (головним чином, на Слобожанщині), Польщі та Молдови (на Правобережжі), Кримського ханства та Туреччини (на Півдні України) надавали значні економічні пільги переселенцям на цілих чи спустошених збройними конфліктами землях. Цим визначалась одна з характерних рис розвитку народного господарства кінця XVII – першої половини XVIII ст. Причому подібність заходів у такому напрямі була притаманна всім урядам і окремим панам вищезазначених держав. Це

явище досить докладно висвітлено у працях сучасних істориків [3, с. 88-98; 7, с. 98-109]. А ось на відображення цього процесу у пісенній творчості увага практично не зверталася. Між тим, у пісні «Та не спав я нічку не одну» (варіант «В») сповіщається, як «хорват» (найімовірніше, молдовський господар І. Дука) намагається різними обіцянками заселити спорожнілі правобережні території, надані йому турецьким султаном:

«Гей, хорват листи розсилає*

На нову Україну жити закликає.

Гей, дарує степами

І рибними плесами,

Ще й до того вільготами» [11, с. 278; 18, с. 166].

І. Дука, ігноруючи мирну угоду між Російською державою та Туреччиною від 1681 р., переманював на Правобережжя простий люд із різних куточків України, насамперед, з постраждалої Гетьманщини, обіцяючи захист і спокій [14, с. 29].

Прикметно, що у варіанті «Д» згадується «Самара – річка неглибока й на перевозі не дуже широка». Тут йдеться про переправу з Лівобережжя на Правобережжя – «нову Україну».

На нашу думку, досить оригінальним є отождошення «старого регіону» з «ною Україною» через повторне освоєння земель.

У ньому простежується різке небажання попередніх господарів втрачати «своїх» залежних посполитих, їхнє наполегливе переслідування втікачів. Однак, навіть погрози з боку панів у разі непослуху передати до багатолітньої служби у царській армії – «в москалики», «нешасні солдатики», не могли призупинити масові втечі [11, с. 279].

Епізоди у сюжетах, пов'язані з «уральськими панами», пояснюються місцем побутування пісні, де її записано [17, с. 140-141].

Записи кількох варіантів пісні «Ой не було так нікому» (варіанти «А» – Черкащина, «В» – Вінниччина) дають ґрунтовні підстави пов'язати поширення твору з населенням і територією колишньої Гетьманщини. Крім того, дві ознаки: по-перше, образна спорідненість цієї пісні з піснями про втечу та переселення з України і, по-друге, одночасна згадка відбування панщини у свого «превращеного господаря» та можливість посполитому за непослух потрапити «в солдати» дають змогу із впевненістю хронологічно віднести її до другої половини XVII або першої половини XVIII ст. (при-

* Тут – універсали-заклики.

наймні, до поділів Речі Посполитої). На це додатково вказують рядки з варіанту «Б» [11, с. 285]:

*«Та й нікому так не горе,
Як тим бідним мужикам, –
Там-то роблять ще й працюють
Розпроклятим полякам».*

Цікаво зазначити, що тематично твір належить до так званого «мужицького циклу», який набагато менш чисельний, ніж, скажімо, «козацький» чи «чумацький». Також показовим тут, особливо у контексті соціального й економічного визиску, є ототожнення «свого» українського пана з «розпроклятим» польським. Втечі від останніх у пісні пов'язуються з ілюзорною надією на краще життя і, водночас, з «неумінням» пана «шанувати» підлеглого селянина-працівника, який весь час «робить і горює» [11, с. 287].

Пісня «Пожурилося милее браття» цікава тим, що у ній змальовано тяжке життя як російського простолюдина, так і українського. Проте у Московії ситуація виглядала ще гірше, бо, крім усього іншого, тут існував насильницький рекрутський набір до царської армії. Під час війни зі Швецією у Російській державі була запроваджена військова служба. Регулярна армія комплектувалася у жорстких умовах і, на відміну від більшості європейських збройних сил, не з найманих вояків, а через періодичні, часто примусові, набори:

*«Пожурилося милее браття,
Що й у нових кайданах,
Що набор беруть і наклад кладуть,
Ще й на панщину гонять»* [11, с. 359]

Тому-то непоодинокими ставали випадки втечі рядових козаків і селян-кріпаків із Московії в межі України. Образ пана Журавського у поетичному творі (варіант «А»), який козака «хоче в неволю взяти», доволі узагальнений. На місці цього прізвища могло стояти якесь інше, скажімо, Подольський, як у варіанті «Б», чи Букаренко (варіант «В»). Різні записи пісні у межах Полтавщини переконливо свідчать про її регіональне походження.

У творі відображено, як селяни-втікачі оселялися слободами, а місцеві козацькі старшини сприяли їм у цьому, надавали певні тимчасові пільги у користуванні землею чи промислами, щоб незабаром їх знову закабалити, перетворити на своїх підданих. Прикметно, що гетьманська та царська влада за таких обставин діяла узгоджено, а тому запроваджувала спеціальні команди для пошуків втікачів і по-

вернення їх до господарів, котрі потім жорстоко карали за втечі. Вирвавшись із рук пана, людина згоджувалася віддати за волю все своє небагате майно – сукна, свити, жупани, навіть єдиного коня.

Окремо треба зазначити, що українське населення пов'язувало посилення соціального гніту не лише з власним панством, а й з «Москвою». Саме кінцю XVII і першій половині XVIII ст. притаманне неабияке загострення суспільних суперечностей у Російській державі. Соціальна політика самодержавства у той період спрямовувалася, головню, на піднесення статусу та ролі дворянства. Поміщики з Московії, а за ними й українські старшини, шляхтичі, вище духівництво, зловживали становищем безправного простого люду, силоміць захоплювали селянські та козацькі землі й угіддя, руйнуючи при цьому встановлені владою межові знаки та перетворюючи колишніх хазяїв на кріпаків. На підтвердження «своїх нових» володінь вони отримували гетьманські універсали, а потім «навечно» закріплювали за собою жалуваними царськими грамотами.

Про це, зокрема, йдеться у пісні «Наїхали із Москви все пани». У ній знайшло своє яскраве відображення свавілля можновладців незалежно від національної належності. Причому, у сприйнятті назви «Москва» вбачається одне з найбільших зовнішніх зол для українців – оплот жадібної до чужого самодержавно-бюрократичної влади:

*«Наїхали із Москви все пани,
Покопали канавами долини,
Поорали затоками всі лани»* [11, с. 363].

Їм на підтримку приходять і нижчі чини зі старшин, які не лінуються гнати селян дуже рано на панщину.

У творі конкретно виділено три лиха, котрі принесла українському народові Москва:

*«Перва біда – царю треба годити,
Друга біда – панам даром робити,
Третя біда – жидам хати топити»* [11, с. 363].

Зрозуміло, що під словом «жиди» у цій історичній пісні, як і в багатьох інших, розуміються «орендарі», «лихварі», «крамарі», які у XVIII ст. масово хлинули в Гетьманщину опанувати її економічне життя.

Про конкретні види панщини, котру відробляла селянська родина, реалістично йдеться у пісні «Наступає чорна хмара»:

*«Женуть батька в степ косити,
Сина – молотити,
Третю дочку-паняночку –*

*Тютюну садити,
А невістку з свекрухою
У лан жита жати»* [11, с. 364].

У результаті, незважаючи на те, що дорослі виснажливо працюють на пана, покинувши «малих діток», його економ усе одно залишається незадоволеним – «канчук розпускає»! Більше того, ще й погрожує:

*«А я велю малих діток
В ставках потопити...»* [11, с. 364].

Цікаво, що у різних варіантах твору трапляються прізвиська реальних панів Гетьманщини – представників козацько-старшинських родин Білозерських і Галаганів [див.: 12]. Документальні матеріали підтверджують і виконання на них селянами вищеназваних видів відробітків [6, с. 61-63].

Після царювання Олексія Михайловича (1645-1676), який прагнув укласти вигідну угоду з Б. Хмельницьким, але з того нічого доброго для Гетьманщини не вийшло, правив Московією його син Петро I (1682-1725). Ще більше погіршилося становище населення в Україні, особливо через постійні війни царя з турками, шведами, поляками, персами. Розпочавши будівництво Петербурга на болотистій місцевості, Петро I зганяв туди для роботи тисячі козаків і посполитих. Через нестерпний клімат від 30 до 60 відсотків останніх просто гинули. Поступово цар збільшив для українців і податки, а серед населення провадив традиційну російську політику: «розділяй і володарюй», та ще й прикриваючись пустопорожніми обіцянками та гаслами нібито для «благополуччя малоросіян»:

*«Од Києва до Питера мостили мости,
Мостили мости з тонкої трости,
А по тим мостам козакам ийти:
Що попередні йдуть – все холостіи,
А середні йдуть – все жонатіи,
А з-заду йдуть – старі старики.
Що передні йдуть – пісні поють,
А середні йдуть – плачуть, ридають,
А старі старики розважають:
«Ви стійте, братці, не плачтеся,
Дасть нам Бог сей поход сходитьь,
Та підем, братці у Россию жить.
В Росіі буде нам життя хороше:
Вечер нам буде – по два сухаря,
А постіль біла – шовкова трава,
А дівчина буде – шабля гострая!»** [15, с. 938; порівн. з: 5, с. 159].

Гірка іронія відчувається у цих словах про «надію» на Росію. Ототожнено з рабством і названо «темною неволею» працю на будівництві каналів в іншій народній пісні [див.: 1, с. 103].

У спеціальній літературі досить ретельно розроблено питання про тяжке соціально-економічне становище селянства та його віру в «доброго царя-батюшку», причому простежено еволюцію народних поглядів (сприйняття) на різних етапах розвитку. Знайшов цей аспект і певне відображення в історичних піснях і думках. Водночас цікаво простежити деяку регіональну специфіку. Так, якщо йдеться про «підросійських» українців, то ті, здебільшого, очікують від «доброго царя» прихистку, захисту від утисків і свавілля панів, соціальної справедливості та «правди»:

*«Где ж, царю-государю, правди отискати,
Не знаємо, де нам, бідним, до кого ся вдати.
Просим Бога, просим тебе, бо нам владнаєш,
Не дай же нам пропадати: в руках указ маєш»* [11, с. 383-384].

Отже, у даному випадку маємо: цар – це найвища сила, над ним лише Бог; саме в їхніх «руках» перебуває доля простих людей.

Для порівняння цікаво зазначити, що пригноблене населення Карпат, Гуцульщини та Верховини також ніби сподівається на допомогу далекої Росії у межах однієї України, але вже без зайвих ілюзій щодо царської влади:

*«Пішли би ми в Московщину, і там собі погодили,
Но і там ми зле зробили, і там погидили,
Бо хотіли царя вбити, а царицю з собою взяти»* [11, с. 425-427]

У пісні «Ой була Польща, була Польща та стала Вкраїна» йдеться про фактичне скасування всіх соціально-економічних здобутків Національної революції середини XVII ст., про заміну панування польської шляхти на господарювання українського панства, зокрема, про відновлення панщини у найобтяжливіших і найгрубіших формах. Опосередковано простежується думка-порівняння: у складі Російської імперії простолюдину стало жити нічим не краще, ніж перед тим у Речі Посполитій – «жили люди та жили з бідочкою...».

У поетичному творі фіксується виконання у теплу пору року ледь не щоденної відробіткової ренти селянами. Це реально відповідало дійсності, бо джерела середини XVIII ст. засвідчили в окремих старшинських маєтках існування панщини протягом тижня, включно з

* Запис зроблено на території Полтавщини.

недільними та святковими днями. У пісні також говориться:

«В неділеньку пораненько та всі дзвони дзвонять,

Десятники з отаманом на панщину гонять» [11, с. 365].

Отже, через відробітки, встановлені власником маєтку (у даному випадку, очевидно, місцевим паном – Поханським), людям не було часу навіть до церкви сходити, Богу помолитись. Їх обсяги встановлено такі, що «треба добре увиваться хоть якому хлопі». Конкретно селяни зобов'язувалися за день молотити снопів озимини – півтори копи*, пшениці – по копі. Хліб треба було не лише змолотити, а й перев'язати та в «інбар» (амбар) занести. Ввечері посполиті «випивали з жалю по стакану» оковитої й ішли «на варту» – охороняти господарське майно. Тим часом їхні господарства залишалися без належного догляду, занепадали, а у результаті – «сіна ні копиці ні в полі, ні дома», ставало нічим годувати худобу. До цього додавалися ще й панські моральні та фізичні знущання, передача «своїх» підданих іншим особам в услужіння.

На підтвердження рядків пісні про тяжке соціально-економічне становище посполитих у Гетьманщині наведемо уривок зі скарги мешканців с. Голубівка новгород-сіверському наказному сотнику на утиски господаря Лисовського (20-30-ті рр. XVIII ст.): «Пане сотнику наказний новгородський! Ми, громада с. Голубівки, з кривавими сльозами падши под стопи ног милостивого добродія крайною нужду, неудобносимії утиски і остатное разореніє от немилосердного Лисовського об'являєм, которий, як вовк, похитивши нас под свою державу*...яко немилосердний тиран з нами поступаєть: битнем смертним ілі окриваючи драпізством** розним, знищаючи в работизну іншим людям запродуєть, як і тепер нас запродав за 400 зол., а тії арендарі ведлуг*** яной от Лисовського інтерцизії, тяжкими нас утісняють работизнами; якого малослиханого немилосердія не могучи понести, всі розійшлися люди, доми і ґрунта пооставлявши, і так уже з 30 з лишком дворов, як єму досталися, только б нас трохи можнійших зосталося, як і тії мїімо утікали под інших державцов, – того ради с кривавими сльозами просим не дати нас в ко-

нець розкрити, но до повороту рейментарського от двора Лисовського оборонити, поневаж тепер служки єго незносії нам чинять тяжкості...» [цит. за: 2, с. 291].

Або зі скарги селян с. Волошинівки довідуємось про свавілля глиньського сотника Жуковського (1728 р.): «...Многіє здирства нам затіваєть, работизни немилостивії нам налагаєть: *всяк человек от себе каждого дня не выходит з двorca**** его з панщизни* (виділено нами. – Авт.), а особливе под час всяких жнив накладаєть, колько, в якого чоловіка сім'ї єсть, то на всякого коп по 30****, також разбої великі чинить, мало до смерті іних поприбивал...; многіх з козаків у мужики позабирал...» [2, с. 187].

Схожі сюжети простежуються й у пісні «Із-за гори вітер віє». У ній зафіксовано працю селян на панів протягом п'яти днів на тиждень, лише у суботу – на власне господарство. Навіть у неділю, «до схід сонця», траплялись їхні виходи на панщину, коли «в усі дзвони дзвонять» і починається богослужіння. Під суворим наглядом панських десятників чоловіки села зобов'язувалися раненько вставати і з неводом відправлятися на рибні промисли, а «старі батьки» (тобто найстарше населення. – Авт.) – «крупі драти»*. Малим дітям також знаходилася робота: скубти пір'я та тютюн «в'язати». При цьому якась там стара пані ще й вихвалялася, що її підданим у неї добре жити. На що отримувала категоричну красномовну відповідь від робітників:

«Брешеш, брешеш, стара суко, – Плачуть наші діти» [11, с. 367].

У цьому, на наш погляд, чітко проявилися дві ідеології, різні погляди на соціально-економічне становище мешканців села: можновладців-утискувачів і залежних від них простолюдів.

Важливо зазначити, що у другому записі поетичного твору (варіант «Б») міститься прив'язка до місць, де відбуваються описані тут події. Це поселення Ладижин, Борсуки та Зятківці – усі на Вінниччині, та, частково, на Черкащині – с. Кутинці.

Причому у пісні йдеться про поступове розорення навіть заможних поселенців, які раніше мали по сім волів, а нині «пішли з торбами», а ті, котрі утримували по вісім волів, то «тепер

* Копа мала кілька значень: а) одиниця лічби – 60 снопів; б) в українській мові – купа хліба у снопах.

* Тут – володіння.

** Насильством.

*** За.

**** Тут – маєтка.

***** Цікаво, що обсяги панщини (1-1,5 копи в день) зафіксовані у поетичному творі фактично збігаються з даними документа (30 коп. на місяць).

* Тут: обмолочувати зерно.

роблять пішки». Можливо, у даному випадку мається на увазі збідніння чумаків, які мешкали у селах.

Цікавим також є й те, що у пісні простежується порівняння з попереднім періодом, коли були «луччі пани» та легше виконувалися відробітки:

*«Цілий тиждень собі роби,
Панщина – в суботу»* [11, с. 367].

Можна припустити, що «луччі пани», на думку автора твору, були за часів Хмельниччини або ж відразу після неї, коли селянські відробітки мали найменші обсяги, а великі власники земель побоювалися понукувати своїми підданими. На період же створення пісні становище селян різко змінилося на гірше, бо панщина досягла п'яти днів на тиждень і ще й «шальварок (шарварок*) у суботу».

Про сприйняття панської влади селянином, який тяжко працює, сплачує податки натурою, і навіть часу не має, щоб добре виспатись, говориться у пісні «Находився я із ралом»:

*«Не принеси пану курки,
Не вклонися низько,
То він тобі дасть у плухо,
Щоб не стояв близько»* [11, с. 368].

Серед найбільш яскравих пісень про тяжку долю жінки-селянки треба назвати поетичний твір про Бондарівну, який, найімовірніше, виник десь у 40-70 рр. XVIII ст., коли згадуваний у ньому можновладець Каньовський вирізнявся особливим самодурством і жорстокістю [11, с. 390-416]. Де, власне, виникла пісня, важко встановити, бо у різних її варіантах називаються різні місцевості та міста, зокрема, Богуслав, Берестечко, Київ, Біла Церква, Кам'янець... В окремих записах головна героїня іменується Галиною, Домною, Домахою. За своїм поетичним типом цей твір можна віднести до історичної балади. Головна героїня – Бондарівна – втілювала світлий образ чистої та цнотливої дівчини, котра не піддалася нахабним натискам розбещеного пана й мужньо відповіла протестом на захист своєї гідності. Звичайно, образ Бондарівни треба розглядати як зібраний – уособлення людської простоти, чесності та гордості. Лише в окремих художніх зразках образ Бондарівни подається у дещо пониженому аспекті, очевидно, через напластування переробок пісні у пізніші часи. Твір поширювався не лише у територіальних ме-

жах колишньої Гетьманщини, а й у Галичині, навіть у багатьох місцевостях Білорусі. Припускаємо, що від початку прообразом Бондарівни стала якась конкретна дівчина – дочка бондаря, але час і зміни людської інтерпретації дещо затьмарили реалістичні риси цієї поста-ті [див.:13, с. 373]. Про це переконливо свідчать 23 записи поетичного твору.

Проте, зрозуміло, за безправ'я селян най-дужче страждали їхні діти. Саме вони у взаєминах із можновладцями опинялись у найбільш незахищеному становищі. Наймолодші жителі села рано долучалися до праці батраків-дорослих, виконували відробітки та ще й допомагали своїм батькам у роботах на власних городах і садках. Нерідко діти ставали об'єктами фізичної наруги та розбещеності панів і панянок. А тому, часто дивлячись на них, зморених непосильною працею, було не легко розпізнати вік підлітків, відрізнити на обличчя від дорослих. Недарма одна з пісень так і називається – «Я в неділю дівка, а в будні дитина». У ній говориться, як за працю на господаря дівчину били пани й отамани, «та, лиш сонце до полудня, додому нагнали» [11, с. 369].

Особливо принципове значення для розкриття нашої теми має пісня «Ой горе, горе, не біда – не Гетьманщина».

По-перше, у ній, як і в кількох наступних, знайшло своє відображення поступове зубожіння та закріпачення козацтва. Протягом XVIII ст. українська соціальна еліта – старшина та шляхта, прагнучи у правах і привілеях зрівнятися з дворянством Московії, якомога більше збільшити кількість підданих, дедалі частіше змушує рядових козаків до повинностей, не звільняючи їх при цьому від державної служби (участь у військових походах, будівництво фортифікаційних і громадських споруд тощо). Значно посилювався утиск можновладців після смерті гетьмана І. Скоропадського (1722), коли імперський уряд заборонив українцям обирати нового володаря булави. Часто праця козаків у маєтках старшини, шляхти, а також монастирів нагадувала примусові «роботизни» посполитих, бо була без платні та звільнення від інших козацьких зобов'язань.

По-друге, уже сама назва поетичного твору переконливо засвідчила поширення політону «Гетьманщина» на значну територію України, фактично ту, на яку поширювалася влада володаря булави. Що, зі свого боку, спростовує твердження радянської історіографії про «штучне» (кабінетне) походження цього терміну [9, с. 418; 16, с. 418]. Він має явне «народне» тлумачення й офіційно зафіксований у то-

*Шарварок – обов'язкова робота по лагодженню мостів, до-ріг.

гочасних законодавчих актах [7, с. 108].

По-третє, у пісні чи не вперше прозвучала тема дружнього порозуміння між українським козаком і кримським татариним, незважаючи на різні релігійні вподобання: «татароньку мій, а не віронька твоя...» [11, с. 370].

Прикметно, що навіть укладачі збірки «Історичні пісні» не розглядали це поняття як географічну назву, а тому в поетичних творах і коментарях до них друкували його з малої літери. Ба більше, власне застосування терміну у радянській історіографії вважалося за прояв «буржуазно-націоналістичної» тенденції.

Цікавим є й той факт, що у названій пісні римуються, тобто фактично зіставляються, ототожнюються слова «Гетьманщина», «панщина», «уланщина» (російська військова служба) як ознаки біди та горя [11, с. 370, 371].

Не можемо поминути увагою пісню про соціально-економічне становище робітних людей, які працювали на панській смолокурні – «Майданщики – окаянщики, да гірка ваша доля». Хоча в її сюжеті й не міститься хронологічної та географічної прив'язки описаних подій, однак її запис у 40-х рр. XIX ст. в Остерському повіті на Чернігівщині дає змогу припустити, що вона має певний стосунок до розкриття нашої теми. Цікава вона тим, що дає підстави для зіставлення життя незаможної частини сільського населення – посполитих і робітних людей, які відійшли від землеробства та сформували новий соціальний прошарок – майбутній пролетаріат. У творі зображено однаково тяжке та безрадісне становище обох категорій. Робітні люди хоча «не орали», «не пахали», проте сподівалися: за свою нелегку працю будуть «хліб-сіль їсти», як підуть у «щирі бори да берестоньку дерти» [11, с. 373]. Але, як засвідчили реалії їхнього тогочасся, таким очікуванням на справедливую оплату роботи та вдячність господаря не судилося збутися, бо залишилися вони навіть без сорочки.

Яскраво доповнюють сюжети про працю селян на панщині пісні «Ой у неділю ранесенько до церкви дзвони дзвонять» і «Ой судома, пане-брате, судома, судома». За радянської доби рядки саме з цих пісень найчастіше цитувались у багатьох підручниках і читанках з історії України для учнів як красномовне підтвердження тяжкого соціально-економічного життя простих людей за ранньомодерного часу. Використовувалися вони й у фундаментальних наукових виданнях типу багатотомної «Історії Української РСР» [див., наприклад: 10, с. 372, 544].

Щодо першого з названих поетичних творів

точно встановлено: його виникнення та поширення сталося у XVIII ст., коли активно засновувалися мануфактури (початок століття) та посилено зростав соціальний визиск [8, с. 28; 14, с. 115], а панові сплачувалася висока орендна плата за землю – чинш [11, с. 374-375]. У пісні названо прізвище місцевого поміщика – Сибірський, який володів с. Рашівкою (Полтавщина), а у ньому – мануфактурою. Вочевидь, прізвище господаря пов'язане з його походженням із Росії та має узагальнений образ.

У варіантах «А» і «Б» наступної пісні йдеться про долю селянина, в якого нема навіть снопа жита «ні в полі, ні дома», бо «наїхали вражі пани» і все відібрали, а його господар нічого не платив за працю. Про роботу ж усієї сім'ї говорить так:

*«Сини з ціном, сини з ціном,
А батько з косою,
Стара ж мати – на лан жати
Рано із дочкою»* [11, с. 376-377].

А у свято та неділю вони ще пану сирівець* возили.

У пісні «Добре ж було, добре», регіонально пов'язаній також із Полтавщиною, у черговий раз згадується про «добрі часи», коли краще жилося «батькам», бо ті не знали як «панщини робити». Водночас крізь сюжет твору проходить відверта погроза власнику маєтку (у даному випадку, Галагану) та його економому за утиски та надмірне використання влади [11, с. 378-380].

Отже, говорячи про реалізм відображення соціально-економічного становища населення Гетьманщини в історичних піснях і думках, треба констатувати наступне:

- по-перше, сюжетне охоплення у них статусу фактично всіх верств і прошарків суспільства – старшини та шляхти, рядового козацтва та селянства, навіть городян і робітних людей. Правда, треба визнати, що значно менше уваги приділено ієрархії духовництва та його ролі у розвитку жителів Гетьманщини. Найчастіше йдеться про духовне значення Української православної церкви, зокрема, у побуті мирян;
- по-друге, досить достовірно описані обсяги та види повинностей на користь окремих панів і держави загалом;
- по-третє, значне місце відведено висвітленню побутових справ (знаряддям праці, святкам, їжі простих людей тощо);
- по-четверте, чітко простежуються ха-

* Хлібний квас.

рактери козаків як вільних персонажів, котрі поступово зубожіють і потрапляють у залежність від можновладців, і селян – «традиційно» безправних людей, які постійно виснажливо працюють на своїх господарів;

- по-п'яте, однозначно, втім доволі переконливо, змальовуються образи пихатих і зловісних панночок, на протигагу стражденним селянкам-трудівникам.

Крім того, у проаналізованих нами поетичних творах названо чимало реальних населених пунктів і прізвищ осіб того історичного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
2. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. Харьков: Тип. М. Зибельберга, 1909. 296 с.
3. Борисенко В.Й. Територія й населення України в другій половині XVII ст. // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. Київ: «Наукова думка», 1990. С. 88-98.
4. Гуржій О.І. Формування національної території у XVIII ст. Зміни в народонаселенні // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. Київ: «Наукова думка», 1990. С. 98-109.
5. Григор'єв-Наш (Григорій Никифор). Історія України в народних думках та піснях. Київ: Веселка, 1993. 272 с.
6. Гуржій А.І. Еволюція феодальних отношений на Левобережній Україні в першій половині XVIII в. Киев: Наукова думка, 1986. 134 с.
7. Гуржій О.І. Формування національної території у

XVIII ст. Зміни в народонаселенні // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. Київ, 1990. С. 108.

8. Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880). Женева: Печатня «Работника» і «Громади», 1881. [4], 132 с.

9. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / відп. ред. І.О. Гуржій. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 532 с.

10. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. Т. 2. Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII-XVIII ст.). Київ: «Наукова думка», 1978. С. 372, 544.

11. Історичні пісні / упоряд.: І.П. Березовський, М.С. Родіна, В.Г. Хоменко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 1068 с.

12. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1: А-Д. Киев, 1908. [6], 519 с.

13. Нейман Ц.Г. Малорусская балада о Бондаривне и пане Каневском // Киевская старина, 1902. № 3. С. 373.

14. Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874-1903 гг. Екатеринослав, 1908. 197 с.

15. Од Києва до Питера мостили мости // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1874. Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. С. 938.

16. Слюсарський А.Г. Гетьманщина // Радянська Енциклопедія України. Т. 1. Київ, 1969. С. 418.

17. Українські думи та історичні пісні / упорядкув. та прим. М. Плісецького; ред. та передм. М. Рильського. Москва: Укрдержвидав, 1944. 183, [1] с.

18. Українські народні думи та історичні пісні / упор. П.Д. Павлій та інші. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 659 с.

Merimerin Ievgen

Socio-Economic Relations of the Main Characters in Folk Poetic Folklore in Hetman State of the late XVII – 60's. of the XVIII Century (on the Materials of Poetic Folk Art)

The paper analyzes the representation of difficult living conditions of Ukrainian people, their attitude to recruiting and the loss of local self-government, etc. in folk songs of the XVIII century. It has also been proved that the words of folk historical songs were used by the people as synonyms that were full of social meaning and protest. It is traced that the Ukrainian population linked the strengthening of social oppression not only with its own landowners, but also with «Moscow», since the period of the end of the XVII and the first half of the XVIII century was characterized by remarkable aggravation of social contradictions in Russian state.

The materials of the research show the realism of the socioeconomic situation of Hetman state population describing in historical songs and ballads of that time, and according to the conducted research, the following facts are noted: the plot of historical songs and ballads embraced all social groups and strata of society – starshyna and gentry, ordinary cossacks and peasants, even townspeople and working people. Though it should be mentioned that much less attention was paid to the hierarchy of the clergy and its role in the development of the inhabitants of the Hetman state. Often, the spiritual significance of the Ukrainian Orthodox Church particularly, in the life of ordinary people, was mentioned. Also, the research describes in details the amount and types of tributes paid certain landowners and the state as a whole and devoted much place to the describing of everyday life (tools, holidays, food of ordinary people, etc.). The characters of the Cossacks as free characters can be clearly traced, who gradually became impoverished and fell into dependence on those who were in power, and the peasants who were «traditionally» deprived of rights people, constantly exhaustingly working for their masters and, definitely, however quite convincingly, showed the characters of somber and pompous daughters of landowners, as opposed to suffering plodder peasant women.

To prove the lines of songs about the difficult socio-economic situation of the population in the Hetman state, the paper cites excerpts from complaints of residents of the certain villages lodged with local authorities in the 20-30's. of the XVIII cent.

In addition, in analyzed pieces of poetry, many real settlements and surnames of persons of that historical period were named.

Based on the comparative characteristics of the main characters of historical songs, conclusions are made regarding the socio-economic relations in that time society, the condemnation of the policy of Russian autocracy, aimed at oppression of the aspirations of the Ukrainian people to create their own statehood.

Keywords: historical songs, poetic folklore, Hetman state, socio-economic relations, Cossack starshyna, Poles, recruits